

Het ICS
Voorgeschiedenis, Ontwikkeling en Impact
door S.M. Lindenberg en F.N. Stokman

De Voorgeschiedenis

Het succes van het ICS is in belangrijke mate te danken aan zijn voorgeschiedenis. Het is ontstaan op basis van een hechte samenwerking tussen Utrecht en Groningen, en deze samenwerking heeft zelf weer zijn oorsprong in de soort wetenschapsbeoefening die vooral Ivan Gadourek in Groningen heeft opgebouwd en bevorderd. De meest belangrijke feiten en gebeurtenissen uit deze voorgeschiedenis zijn de volgende.

In Groningen heeft Ivan Gadourek als hoogleraar methoden en technieken in de zestiger en vroege zeventiger jaren een onderzoeksklimaat geschapen waarin gedegen empirisch onderzoek (vooral survey onderzoek met geavanceerde statistische analyses) centraal stond. Een leerling van Gadourek, Reinhard Wippler, heeft deze positieve ervaring met de werking van een gedegen wetenschappelijk klimaat meegenomen van Groningen naar Utrecht toen hij aldaar in 1971 hoogleraar werd. Hij heeft in Utrecht echter gepoogd om het gedegen empirisch onderzoek, in navolging van Popper, te sturen door expliciete probleemstellingen en hypothesevorming. Hiervoor heeft hij, na de benoeming van Siegwart Lindenberg in Groningen (1973), samen met Groningse, Utrechtse en Rotterdamse sociologen, een forum geschapen dat onder de naam "interuniversitair theorieverband" vanaf 1974 regelmatig (ca. een keer per maand) bij elkaar kwam. Leden van dit forum waren o.a. Reinhard Wippler, Wout Ultee, Henk Flap en Bram Derksen uit Utrecht, Siegwart Lindenberg, Gert Schütte en Henk de Vos uit Groningen, en Wil Arts en Ina Hommes uit Rotterdam. Dit forum heeft twee jaar later aan de Nederlandse sociologie tijdens een congres een onderzoekprogramma en een verzameling van theoretische ontwikkelingen voorgelegd die 1976 in een boek *Gedrag en Structuur* zijn verschenen. Weer twee jaar later, in 1978, werd dit forum, onder de naam *Werkgemeenschap Verklarende Sociologie*, een semi-officieel orgaan van ZWO (nu NWO) om onderzoeksvorstellen te genereren en te beoordelen. Belangrijke uitgangspunten van het programma van deze werkgemeenschap waren gebaseerd op het kritisch rationalisme van Karl Popper en Hans Albert: eerst problemen (vooral verklaringsproblemen die de groei van kennis bevorderen), dan theorieën als oplossingen voor die problemen, dan empirische toetsing van de theorieën.

Terwijl in deze tijd in Utrecht theorievorming en methoden van empirisch onderzoek door Wippler bewust in één vakgroep waren verenigd, waren er in Groningen andere ontwikkelingen gaande. Hier waren theorie-ontwikkeling en de ontwikkeling en toepassing van methoden van empirisch onderzoek verdeeld over verschillende vakgroepen. Dat heeft voor- en nadelen. De voordelen bestonden uit de mogelijkheid om in elke vakgroep ongehinderd door de ander de eigen expertise te ontwikkelen. Op het terrein van theorievorming werd in Groningen vooral gewerkt aan modellenbouw en aan oplossingen voor de micro- macrolink. Op het terrein van methoden werd,

vooral na de komst van Frans Stokman in 1977, in Groningen naast de geavanceerde statistische technieken, ook veel aandacht besteed aan empirische toetsing van procesmodellen. Uiteindelijk bleken deze ontwikkelingen in theorievorming en methoden relevant voor elkaar te zijn. Ze waren beiden gericht op modellenbouw, en vanaf 1979 ontstond een groeiende uitwisseling tussen deze twee vakgroepen. Het gevolg was (a) dat modellenbouw en vooral procesmodellen ook in de werkgemeenschap verklarende sociologie een belangrijke rol begon te spelen en de microfundering van de verklaring van maatschappelijke processen veel meer aandacht kreeg (onder de noemer van "structureel individualistische verklaringen") en (b) dat uiteindelijk de opvolger van de werkgemeenschap Verklarende Sociologie, het ICS, op initiatief van Wippler in Utrecht naast Lindenberg ook door Frans Stokman (Methoden en Technieken in Groningen) en Albert Verbeek (wiskundige statistiek in Utrecht) werd opgericht.

Hoe kwam het tot de oprichting van het ICS? In 1979 werden door het ministerie van Onderwijs in de zogenaamde Beleidsnota Universitair Onderzoek (BUOZ nota) twee nieuwe maatregelen aangekondigd die de kwaliteit van het onderzoek in Nederland moesten verbeteren. Ten eerste de Twee-Fasenstructuur die na het doctoraal een speciale opleiding voor het doctoraat beoogt. Ten twee een nieuwe soort van financiering van het eerste geldstroom onderzoek, gebaseerd op kwaliteitstoetsing, de zogenaamde Voorwaardelijke Financiering (VF). De werkgemeenschap Verklarende Sociologie speelt direct op deze twee maatregelen in en maakt plannen voor een tweede-fase opleiding die op het uitgebreide programma van de Werkgemeenschap zou moeten stelen. In Utrecht en Groningen worden ook VF onderzoekprogramma's op basis van Verklarende Sociologie opgericht. In Utrecht werden de VF programma's, passend bij de gecombineerde theorie en methoden vakgroep, reeds empirisch-theoretisch gericht. In Groningen waren de VF programma's mede een middel om de samenwerking in theorievorming en methodeontwikkeling dichter op elkaar af te stemmen. In 1983 kreeg de ministeriële poging tot kwaliteitsverbetering van onderzoek nog een staartje. Er moesten in de verschillende Universiteiten in Nederland zwaartepunten worden uitgewerkt, die bij hoge kwaliteit extra financiering kregen. Ook hier heeft de Werkgemeenschap Verklarende Sociologie meteen aangehaakt en op basis van het programma van de werkgemeenschap een plan voor een empirisch-theoretisch zwaartepunt uitgewerkt. Dit plan kreeg een zeer positieve beoordeling en heeft uiteindelijk ertoe geleid dat op initiatief van Wippler in Utrecht een groep van vier hoogleraren (Wippler, Verbeek, Lindenberg en Stokman) concrete plannen voor een kwaliteits tweede-fase opleiding (toen nog "Centre of Excellence", later Onderzoeksschool genoemd) mocht uitwerken. Dit initiatief kreeg een behoorlijke ministeriële startsubsidie en de medewerking van de universiteiten Utrecht en Groningen, en in 1996 kon het onder de naam Interuniversitair Center voor Theorievorming en Methodeontwikkeling (ICS) van start gaan. Het ICS was toen de eerste onderzoeksschool in Nederland en heeft daarom ook model gestaan voor vele

andere initiatieven. Vanaf 1986 konden jaarlijks tussen acht en tien Assistenten in Opleiding (AIO's) in het ICS instromen.

Wat was zo uniek aan deze nieuwe soort PhD opleiding? Het is meteen te zien dat het ICS zich kon baseren op een lange inhoudelijk samenwerking tussen wetenschappers in Groningen en Utrecht, en in Groningen tussen de theorie en methoden vakgroepen. Er bestond elkaar aanvullende expertise in Groningen en Utrecht die door de jarenlange samenwerking snel in een synergetisch programma kon worden verenigd. Een tweede belangrijk punt was het feit dat het programma van het ICS gericht was op probleem- en theoriegestuurd onderzoek en dat door de specifieke voorgeschiedenis reeds veel ervaring met dit soort onderzoek was opgedaan. Hierdoor was het programma ook sterk interdisciplinair gericht. Ten derde was de theorievorming in het ICS procesgericht, dat wil zeggen sterk gericht op het blootleggen van micro-mechanismen voor de verklaring van meso en macroverschijnselen (de zogenaamde micronfundering). Een belangrijk voordeel van deze benadering is en was dat onderzoek cumulatief kan zijn. Ten vierde was het ICS (mede door de internationale oriëntatie van zijn oprichters) sterk gericht op internationale rekrutering van docenten en van AIO's en op internationale stages en deelname aan congressen. Hierdoor werd het onderzoek van ICS op verschillende terreinen snel onderdeel van het internationale onderzoeksfront. Tenslotte heeft het ICS een bepaalde opleidingsstrategie voor de AIO's gekozen die goed bleek te werken: een sterke gemeenschappelijke basis in theorie, methoden en de integratie van theorie en onderzoeksmethoden, en daarnaast de mogelijkheid voor individuele ontwikkeling. De gemeenschappelijke cursussen hebben ertoe bijgedragen om de basis van het ICS, het probleem- en theoriegestuurd empirisch onderzoek, over de jaren heen sterk te houden. In het volgende worden sommige van deze punten nader belicht.

De uitbouw van het ICS

Met een advertentie onder de kop "Toponderzoekers van morgen" werd de eerste groep van acht AIO's (vier in Groningen en vier in Utrecht) geselecteerd. Vier jaar later waren Groningen en Utrecht op volle sterkte met elk 16 AIO's. De internationale oriëntatie van het ICS uitte zich in een groot aantal institutionele contacten met buitenlandse onderzoekcentra, een internationaal curatorium van vooraanstaande sociologen en internationale rekrutering van AIO's, zodat al spoedig een kwart van hen uit het buitenland kwam.

Vanaf het begin heeft het ICS zich in een aantal opzichten onderscheiden van andere AIO-netwerken. Terwijl andere AIO-netwerken landelijk dekkend wilden zijn, heeft het ICS zich vanaf het begin geconcentreerd op de uitbouw van een centrum met een beperkt aantal vestigingsplaatsen, elk met een voldoende omvang om intern een positief schaaffect te krijgen. Eerst waren dit alleen Groningen en Utrecht, vanaf 1992 is daar Nijmegen (onder leiding van Ultee) bijgekomen. Het onderzoek van het ICS is bovendien, zoals eerder vermeld, gebaseerd op een duidelijke onderzoekstrategie, aangeduid

als het *structureel individualisme*. In deze benadering worden sociale verschijnselen verklaard vanuit keuzen die doelgericht handelende actoren maken. Deze keuzen zelf worden bepaald door maatschappelijke omstandigheden (restricties), waarin actoren zich bevinden. De benadering impliceert een deductieve stijl van theorievorming en een modelmatige werkwijze met speciale aandacht voor integratie van theorievorming en empirisch onderzoek (inclusief het gebruik van statistiek voor theoriegestuurde data-analyse). Het onderzoek was vanaf het begin sterk interdisciplinair gericht met een grote inbreng vanuit de wiskunde, economie en psychologie. Dit uitte zich mede in een brede disciplinaire achtergrond van de AIO's, waarvan slechts de helft een sociologische achtergrond heeft. Een gestructureerd onderwijsprogramma van anderhalf jaar zorgt voor een gemeenschappelijke basis van kennis en vaardigheden. Tenslotte beoogt het ICS niet alleen een opleidingscentrum te zijn, maar ook een centrum van vooraanstaand onderzoek.

Vanuit deze doelstellingen ambieerde het ICS een voorhoedepositie, niet alleen als onderzoeksopleiding, maar ook als onderzoekscentrum. Onderdeel hiervan was en is een sterke oriëntatie op tweede en derde geldstroom. Het uitwerken van goede projectvoorstellen was vanaf het begin een centrale leerdoelstelling voor de eerstejaars AIO's. Onder intensieve supervisie werden en worden goede onderzoeksaanvragen uitgewerkt en bij NWO, vaak met succes, ingediend. Daarnaast weet het ICS ook goed te scoren bij het verwerven van financiering voor grotere onderzoekprogramma's. Zo behoorde het ICS bij de eerste groep van AIO-netwerken die in 1991 een Stimulanssubsidie van Mlf 1 van NWO kregen als aanloop naar de erkenning als onderzoekschool. Deze erkenning kwam in 1993, waarmee het ICS behoorde tot de groep van eerste, door de KNAW, erkende onderzoekscholen, wederom een bewijs van haar voorhoedepositie. Op dit moment wordt een belangrijk deel van de externe middelen verworven via NWO aandachtsgebieden, een vorm van programmafinanciering waarbinnen diverse projecten tegelijkertijd worden uitgewerkt en gefinancierd. Postdocs spelen een belangrijke rol bij de coördinatie van zulke onderzoekprogramma's. Veelal hebben vierdejaars AIO's een substantiële bijdrage geleverd in de uitwerking van de onderzoekprogramma's. Het aantal en het belang van postdocs is ook toegenomen door persoonsgebonden subsidievormen, zoals KNAW-fellowships en de Vernieuwingsimpuls. Daarnaast initieert het ICS zeer grootschalige longitudinale dataverzamelingsprojecten of neemt daarin deel. Voorbeelden hiervan zijn de door Nijmegen georganiseerde huishoudenquêtes, de door het NIDI en Utrecht geïnitieerde en door NWO-Groot gefinancierde familie-enquete en het door Groningen geïnitieerde en door NWO-Middelgroot gefinancierde longitudinale onderzoek naar afwijkend sociaal gedrag onder jongeren (het zgn TRAILS project). Met deze externe middelen weet het ICS ruim de helft van haar onderzoek extern te financieren.

Inhoudelijk is het onderzoek van het ICS vooral gericht op verdelings- en coördinatieproblemen binnen organisaties, markten en de informele leef sfeer. Centraal staan vragen rond solidariteit: de omstandigheden waaronder actoren bereid zijn om zich in te zetten voor gemeenschappelijke

taken, anderen te helpen, zich fair op te stellen bij verdelingsvragen, zich niet op een voor hen gunstig moment te onttrekken aan de groep en zich vergevingsgezind op te stellen bij incidentele misstappen van anderen. Naast persoonlijkheidsfactoren spelen bij solidariteitsproblemen inschattingfouten van actoren inzake het bij de situatie passende soort solidariteit een rol. Zo kunnen actoren bij langdurige zakelijke relaties gaan handelen vanuit de perceptie dat het om een vriendschapsrelatie gaat en van daaruit verkeerde verwachtingen genereren over het gedrag van de ander. Het is vooral Groningen dat onderzoek doet naar de omstandigheden waaronder dergelijke solidariteitsproblemen ontstaan. Daarbij wordt nauw samengewerkt met organisatie- en sociaal-psychologen. Het onderzoek richt zich niet alleen op specificatie van de omstandigheden die solidair gedrag bevorderen of juist belemmeren, maar ook op de ontwikkeling van instrumenten om effectief te interveniëren. Hierbij kan men denken aan aanpassingen in taak- en uitkomstafhankelijkheden tussen actoren, ondersteuning van deze afhankelijkere door informele sociale netwerken en ondersteuning van waarden en normen die bij de situatie passen. Het Groningse CvB heeft tot twee keer toe dit onderzoek erkend als universitair zwaartepunt en een belangrijke bijdrage geleverd aan de financiering daarvan.

De betekenis van het ICS voor de Groningse sociologie

In 1986 was de staf door de teruglopende studenteninstroom in twee reorganisatieslagen tot een derde van haar omvang in 1977 teruggebracht, met een reductie van het aantal hoogleraren van dertien naar vijf (en later naar vier). Leidraad bij deze reorganisaties was, naast onderwijskwalificaties, vooral kwaliteit en internationale uitstraling van onderzoek. Het ICS maakte het mogelijk juist deze laatste twee een enorme stimulans te geven door een permanente doorstroom van jonge, streng geselecteerde toponderzoekers van morgen. De aanwezigheid van een twintigtal AIO's en een tiental postdocs naast een vaste staf van ongeveer gelijke omvang gaf een enorme versnelling en verdieping van het Groningse sociologische onderzoek. Dit ging gepaard met een cultuurverandering waarin richtingenstrijd vervangen werd door kritische reflectie over professionaliteit van het voorgestelde onderzoek. De extern opgelegde criteria van homogeniteit van het onderzoeksprogramma en internationale zichtbaarheid zorgde wel voor een negatief neveneffect, namelijk de uitsluiting van een deel van de staf buiten het ICS. Waardering voor hun inzet voor het onderwijs en andersoortig onderzoek kon vaak het gevoel buitengesloten te zijn niet compenseren. Het ICS heeft in Groningen ook belangrijke gevolgen gehad voor het onderwijs. Ten eerste biedt het ICS de mogelijkheid om het ICS onderzoek direct te betrekken in het onderwijs. Resultaten van het ICS onderzoek stromen snel door naar de colleges. Ten tweede worden vele studenten in werkcolleges actief betrokken bij het ICS onderzoek. Ten derde stromen sommige studenten na het doctoraal ook door als AIO naar het ICS. Wellicht nog belangrijker is dat door het ICS het probleem- en theoriegestuurd onderzoek een vanzelfsprekende basis voor het onderwijs als geheel is

geworden. Er is ook een bepaalde wisselwerking tussen het ICS onderzoek en het onderwijs in Groningen. De samenwerking tussen ICS en de sociologieopleiding heeft er toe geleid dat een nieuw terrein van *theoriegestuurde interventies* van de grond is gekomen. Ook binnen het ICS is dit een belangrijk nieuw impuls.

Samenvattend kan men zeggen dat het ICS, als eerste onderzoeksschool, vaak model heeft gestaan voor andere initiatieven, dat dit mogelijk was door de lange samenwerking in de Werkgemeenschap Verklarende Sociologie en tussen theorie en methoden vakgroepen in Groningen, dat probleem- en theoriegestuurd onderzoek door het ICS in de Nederlandse Sociologie een vanzelfsprekende plaats en daarbuiten internationale erkenning heeft verworven, en dat er alle aanleiding is om aan te nemen dat het ICS nog lang op deze manier door zal gaan.